

Ευάγγελος Καραμανές, Ανθούλα Μπάκολη, Μητρικό γάλα και θηλασμός: η προσέγγιση των λαογραφικών καταγραφών, (Evangelos Karamanes, Anthoula Bakoli, Maternal Lactation and Breastfeeding), ΕΚΕΕΛΑΑ, τόμ. 33.

Επικοινωνία: ekaramanes@academyofathens.gr, abakoli@academyofathens.gr

Περίληψη

Το κείμενο αποτελεί μία προσέγγιση των λαογραφικών καταγραφών που αναφέρονται στο μητρικό γάλα. Κύριος στόχος είναι να παρουσιασθούν σε ένα γενικότερο κοινό και ενδεχομένως σε επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων, πέρα από τους λαογράφους και τους ανθρωπολόγους, οι οποίοι ασχολούνται με το θέμα, οι λαογραφικές καταγραφές και οι έρευνες για το μητρικό γάλα. Καταρχήν επιχειρείται μια αναφορά σε ορισμένα παραδείγματα της σύγχρονης ανθρωπολογικής βιβλιογραφίας -αναφορά περισσότερο ενδεικτική- που αφορά κυρίως έρευνες με στόχο να έχει πρακτική εφαρμογή η παραγόμενη γνώση (π.χ. οι έρευνες για τη μετάδοση του ιού του A.I.D.S. μέσω του θηλασμού στην Αφρική) και άλλες που έδωσαν ώθηση στη διεπιστημονική θεώρηση του μητρικού θηλασμού. Στη συνέχεια εστιάζουμε στον ελληνικό χώρο και επιχειρούμε να σχολιάσουμε τα χαρακτηριστικά και τις χρήσεις των λαογραφικών καταγραφών, έχοντας υπόψη κυρίως την προοπτική της διεπιστημονικής προσέγγισής τους.

Λέξεις κλειδιά: μητρικό γάλα και υποκατάστατα, θηλασμός, A.I.D.S., διατροφή, υποσιτισμός, συγγένεια, έθιμα γέννησης.

Κείμενο

α) Ο θηλασμός ως πολιτισμική κατασκευή

Ο θηλασμός θα μπορούσε να αφορά όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες καθώς η βιολογική προσαρμογή επέτρεψε τη διατήρηση της διατροφικής αξίας του γάλακτος σε κάθε φυσικό περιβάλλον, ακόμη και εκεί όπου οι κλιματικές συνθήκες είναι ακραίες ακόμα και στις περιπτώσεις που η μητέρα υποσιτίζεται ή ο οργανισμός της είναι καταβεβλημένος. Οι διατροφικές και ανοσολογικές ιδιότητες του μητρικού γάλακτος είναι σήμερα γνωστές μετά από σχετικές έρευνες στον τομέα της βιολογίας. Όπως θα εξηγήσουμε παρακάτω ο θηλασμός αναδεικνύεται ως μια πράξη βιολογική, αλλά και ως μια πολιτισμική και κοινωνική κατασκευή (Maher 1992, Bowes and Domokos 1998), καθώς στις μη βιομηχανικές κοινωνίες ο μητρικός θηλασμός δεν αποτελούσε κατά το παρελθόν μια πραγματικότητα σε παγκόσμιο επίπεδο και συνεχίζει να μην αποτελεί ως τις μέρες μας (Fildes 1986).

Ο θηλασμός υπόκειται σε κανόνες και αξίες, αποτελεί αντικείμενο αναπαραστάσεων και πρακτικών, συνδέεται με μύθους και έθιμα, θεμελιώνει κοινωνικές σχέσεις και θεσμούς. Τα φαινόμενα αυτά διαφέρουν από πολιτισμό σε πολιτισμό. Στο πλαίσιο της εθνολογίας, ο M. Mauss (1990: 30) κατέταξε τη μελέτη του θηλασμού στις τεχνικές του σώματος που αναφέρονται στην παιδική ηλικία. Βέβαια στη συνέχεια, οι εθνολογικές εργασίες στράφηκαν κυρίως στη μελέτη των συμβολικών όψεων του θηλασμού. Στους περισσότερους πολιτισμούς ο θηλασμός είναι πράγματι φορέας πολλών συμβολισμών καθώς το γάλα είναι η μοναδική τροφή που παράγεται από το ανθρώπινο σώμα. Αλλά και όσον αφορά τις αναπαραστάσεις σχετικά με το ανθρώπινο σώμα, παρατηρούμε ότι η διαμόρφωση του παιδιού -στην ουσία η

διαμόρφωση της ταυτότητάς του- η οποία αρχίζει κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, συνεχίζεται με το θηλασμό (Bonte 1994).

Η πράξη του θηλασμού από μόνη της αφορά κυρίως τη σχέση του παιδιού με τη μητέρα. Η σχέση αυτή όμως, εγγράφεται σε ένα ευρύτερο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων οι οποίες οργανώνονται από τη συγγένεια. Ενταγμένη στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων σχετίζεται, όπως και αυτές, με το υπερπέραν και τους νεκρούς, με το θείο και το υπερφυσικό (Αλεξάκης 2001). Το μητρικό γάλα συχνά χρησιμοποιείται προκειμένου να καθοριστεί η σημασία και το βάρος της μητρογραμμικής ή πατρογραμμικής καταγωγής καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις θεωρείται ότι προέρχεται από το αίμα της μητέρας ενώ σε άλλες θεωρείται προϊόν του σπέρματος του πατέρα. Έτσι στην Αφρική αλλά και αλλού θεωρείται σύμβολο της μητέρας τροφού και προέρχεται από ένα μητρικό αρχέτυπο, το οποίο συνδέει το υγρό στοιχείο με μια πρωταρχική γονιμότητα. Για παράδειγμα η F. Héritier μελετώντας τους Σάμο της Μπουργκίνα Φάσο (1984) ανέλυσε τις συμβολικές αντιθέσεις ανάμεσα στο ξηρό/υγρό, κρύο/ζεστό κ.λπ.. Πιο συγκεκριμένα υποστήριξε ότι η αντίθεση αρσενικού/θηλυκού που παρατηρείται στις ανατομικές διαφορές των φύλων αποτελεί την εννοιολογική μήτρα της δυάδας ομοίου/διαφορετικού και όλων εκείνων που προέρχονται απ' αυτή, όπως του ξηρού/υγρού που προαναφέραμε. Η F. Héritier υποστήριξε ότι οι έννοιες αυτές αποτελούν πολιτισμικές σταθερές της συμβολικής σκέψης, τα ίχνη της οποίας ανιχνεύονται και σε άλλους αφρικανικούς και μη πολιτισμούς, όπως και στον ευρωπαϊκό χώρο φέροντας ως παράδειγμα την κεντρική θέση της μητέρας-τροφού στο πρόσωπο της Θεοτόκου στο Χριστιανισμό. Σε ένα άλλο εθνογραφικό παράδειγμα, οι Baguaya της Νέας Γουϊνέας τους οποίους μελέτησε ο M. Godelier, πιστεύουν ότι το μητρικό γάλα προέρχεται από το σπέρμα των ανδρών¹. Οι Iqwaye οι οποίοι ανήκουν στην ίδια πολιτισμική ενότητα με τους Baguaya πιστεύουν ότι το μητρικό γάλα είναι προϊόν του νωτιαίου μυελού. Από αυτόν παράγεται και το ανδρικό σπέρμα. Όμως ο νωτιαίος μυελός παράγεται από τα οστά, τα οποία, όπως και ο σκελετός των παιδιών, φτιάχνονται από το ανδρικό σπέρμα. Σε τελική ανάλυση το μητρικό γάλα είναι μια ουσία που προέρχεται από τους άνδρες, πράγμα που –μεταξύ άλλων- τεκμηριώνει την ανωτερότητά τους απέναντι στις γυναίκες (Godelier: 346-348).

Οι ανθρωπολογικές μελέτες για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα είχαν δώσει έμφαση στις συμβολικές όψεις του θηλασμού, ενώ οι πρακτικές του πλευρές είχαν παραμεληθεί. Ο θηλασμός θεωρούνταν μια, κατά κάποιο τρόπο, «φυσική» πράξη και έτσι δεν έτυχε ιδιαίτερου εθνογραφικού ενδιαφέροντος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο M. Mauss στο περίφημο άρθρο του για τις «τεχνικές του σώματος», δεν κάνει ειδική μνεία στο θηλασμό και αναφέρεται ειδικά μόνο στην περιγραφή του απογαλακτισμού (Mauss 2003: 377). Στις Ηνωμένες Πολιτείες η σχολή «πολιτισμός και προσωπικότητα» προσέγγισε τις πρακτικές αυτές υπό το πρίσμα της εκπαίδευσης του παιδιού και της ένταξής του στον πολιτισμό (ιδιαίτερα γνωστές είναι οι εργασίες της M. Mead). Από τη δεκαετία του 1970, ορισμένοι εθνολόγοι στράφηκαν στη μελέτη της γονιμότητας, της αναπαραγωγής, της γέννησης και της φροντίδας του παιδιού, στη Γαλλία (Bonnet 1988, Erny 1988, Lallemand και Journet 1991) αλλά και στον αγγλοσαξονικό χώρο (Riordan 1993, Steinberg 1996). Στις εργασίες αυτές, στις οποίες η ανθρωπολογία του σώματος

1. Προκειμένου να εξασφαλίσουν την γαλακτοφορία των γυναικών οι άνδρες δίνουν στις γυναίκες να πιούν το σπέρμα τους μέσω πεολειχίας, κατά τις πρώτες εβδομάδες του γάμου τους καταρχήν αλλά και στη συνέχεια, κατά τις περιόδους της έμμηνης ρύσης και κατά τη γέννηση παιδιών, προκειμένου να τις ενδυναμώσουν.

συναντά την ανθρωπολογία της οικογένειας, περιγράφονται με ακρίβεια τόσο οι αναπαραστάσεις της σύλληψης, της γέννησης και της ανάπτυξης του παιδιού, όσο και τα σχετικά με τη φροντίδα του παιδιού. Όσον αφορά το θηλασμό, το θέμα που συγκεντρώνει την προσοχή των ερευνητών παραμένει αυτό του απογαλακτισμού, μία χρονική στιγμή μετάβασης που οριοθετεί την αρχή μιας μεγαλύτερης αυτονομίας του νηπίου και την είσοδό του στην παιδική ηλικία. Συχνά μάλιστα, η περίοδος αυτή αναλύεται σαν ένα διαβατήριο έθιμο.

Στη δεκαετία του 1960 η διάδοση των υποκατάστατων του μητρικού γάλακτος και των παιδικών τροφών ανέτρεψε τις ως τότε ακολουθούμενες πρακτικές. Η αρχή έγινε από τις αναπτυγμένες χώρες και στις επόμενες δεκαετίες οι τεχνητές παιδικές τροφές διαδόθηκαν, με λιγότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία, σε όλο τον κόσμο. Η γυναικεία εργασία που απέτρεπε από το θηλασμό, τα νέα κυρίαρχα πρότυπα, οι εμπορικές στρατηγικές των εταιρειών που κατέβαλλαν μεγάλες προσπάθειες να προωθήσουν τα προϊόντα τους, ήταν οι παράγοντες οι οποίοι, συμπλεκόμενοι σε διαφορετικό βαθμό σε κάθε κοινωνία, δημιούργησαν μια νέα πραγματικότητα. Οι κοινωνικές επιστήμες έσπευσαν να δώσουν ποσοτικά δεδομένα για τον βαθμό διατήρησης ή μη του μητρικού θηλασμού, την ηλικία του απογαλακτισμού και την παιδική διατροφή εν γένει. Στη διαμάχη για τη χρήση ή μη των υποκατάστατων του μητρικού γάλακτος οι ανθρωπολογικές εργασίες, στις περισσότερες περιπτώσεις, υπεραμύνονταν μαχητικά του μητρικού θηλασμού. Περισσότερο εμπειριστατωμένες μελέτες οι οποίες επικεντρώνουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα, όπως αυτή του Dettwyler (1995) που αφορά μια πόλη του Μαλί της Δυτικής Αφρικής, δείχνουν ότι η χρήση υποκατάστατων του γάλακτος απορρίπτεται από την τοπική κοινωνία για λόγους που έχουν σχέση με το κόστος τους και τις κρατούσες αντιλήψεις για την διατροφική ποιότητα του μητρικού γάλακτος και το ρόλο του στην ανάπτυξη των συγγενικών σχέσεων. Αυτή η περίπτωση διαφέρει πολύ από άλλες όπου τα υποκατάστατα του γάλακτος έγιναν εύκολα αποδεκτά.

Από τη δεκαετία του 1980, κυρίως στο πλαίσιο του ιατρικού κόσμου, διαμορφώθηκε μια κίνηση για τον περιορισμό των υποκατάστατων του μητρικού γάλακτος μέσω των ελέγχων στην διαδικασία της εμπορικής προώθησής τους και των προγραμμάτων ενημέρωσης και εκπαίδευσης σε θέματα υγιεινής που απευθυνόταν στις νέες μητέρες, με στόχο την προβολή του μητρικού θηλασμού (Οικονόμου-Μαύρου 1980, Agnew 1997, Desclaux και Tavernne 2000). Σαν συνέπεια αυτής της κίνησης, ο μητρικός θηλασμός πέρασε στη σφαίρα της ιατρικής αφήνοντας μικρό περιθώριο δράσης στις κοινωνικές επιστήμες. Αυτές κινητοποιήθηκαν εκ νέου με την εξάπλωση του A.I.D.S. στις αφρικανικές χώρες προκειμένου να μελετηθούν οι πρακτικές που συμβάλλουν στη μετάδοση του ιού, δεδομένου ότι ο θηλασμός είναι μια από αυτές. Σημειώνεται ότι σύμφωνα με τους επιδημιολόγους οι πιθανότητες μετάδοσης του ιού από τη μητέρα που θηλάζει στο παιδί της είναι 14% όταν αυτή μολύνθηκε πριν ή κατά την εγκυμοσύνη (σε αυτή την περίπτωση ο κίνδυνος μόλυνσης κατά το θηλασμό έρχεται να προστεθεί σε αυτόν της μόλυνσης κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης και του τοκετού), και 22% όταν αυτή μολύνθηκε κατά τη διάρκεια του θηλασμού. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι έξι με οκτώ παιδιά στα δέκα, τα οποία θηλάζονται από μια οροθετική² στο A.I.D.S. μητέρα, δεν θα μολυνθούν. Έτσι η σύσταση για απόλυτη

2. Δηλαδή στον οργανισμό της οποίας έχουν εντοπιστεί αντισώματα έναντι του ιού, είναι δηλαδή φορέας του.

αποχή από το θηλασμό, δεδομένης της γενικότερης υγειονομικής πραγματικότητας στις αφρικανικές χώρες, δύσκολα θα βελτιώνει τα πράγματα καθώς θα στερούσε από το σύνολο των παιδιών τα ανοσολογικά και διατροφικά πλεονεκτήματα που προσφέρει το μητρικό γάλα.

Όσον αφορά στον ευρωπαϊκό χώρο οι διάφορες πτυχές των πρακτικών του θηλασμού απασχόλησαν και τους ιστορικούς και τους ιστορικούς δημογράφους και σαν αποτέλεσμα έχουμε συνθετικές εργασίες που φωτίζουν πολλές όψεις του θέματος (Χάφτον 2003, Fontanel και D'Harcourt 1997)³. Στον ελληνικό χώρο η σχολαστική μέριμνα των ανθρώπων για την εξασφάλιση του μητρικού γάλακτος, απόρροια της συνειδητοποίησης ότι ήταν απαραίτητο για την επιβίωση και την σωστή ανάπτυξη του

3. Στην προβιομηχανική Ευρώπη οι φτωχές γυναίκες που θήλαζαν είχαν λιγότερες πιθανότητες να μείνουν έγκυες ξανά στους μήνες που ακολουθούσαν την εγκυμοσύνη. Η αποχή από την ερωτική πράξη κατά τη διάρκεια του θηλασμού εξαιτίας του φόβου να μη χαλάσει το γάλα (Héritier 1996), οι αποβολές εξαιτίας της σκληρής εργασίας και της κακής διατροφής, συνέβαλλαν στον περιορισμό των γεννήσεων. Αντίθετα οι πλούσιες γυναίκες που δεν θήλαζαν μπορούσαν να κάνουν περισσότερα παιδιά ανταποκρινόμενες στις κοινωνικές επιταγές της τάξης τους για πολυτεκνία (Χάφτον 2003: 214-215). Επίσης, η μέτρια ποιότητα του γάλακτος μιας μητέρας, εργαζόμενης μέσα σε σκληρές συνθήκες, έχει επιπτώσεις στην ανάπτυξη και την υγεία του βρέφους που θηλάζει. Στην Γαλλία του 18^{ου} αιώνα το επάγγελμα της τροφού πρόσφερε ένα σημαντικό οικονομικό συμπλήρωμα σε γυναίκες φτωχών περιοχών που βρίσκονταν κοντά σε μεγάλες πόλεις, από όπου προέρχονταν πολλά έκθετα παιδιά (Χάφτον 2003: 195). Για τον ευρωπαϊκό χώρο είναι αμφισβητήσιμο αν περισσότερο από περίπου τέσσερα τοις εκατό των μωρών θηλάζονταν από κάποια άλλη γυναίκα εκτός από τη μητέρα τους. Αναφέρεται ωστόσο ότι στο Παρίσι των μέσων του 18^{ου} αιώνα το ποσοστό των μωρών που δίνονταν σε τροφούς έφθανε το δέκα τοις εκατό καθώς η πρωτεύουσα που διέθετε ειδικό bureau de placement, υποδέχονταν έναν μεγάλο αριθμό εγκαταλελειμμένων βρεφών που προέρχονταν από την ύπαιθρο. Στο Λονδίνο την ίδια περίοδο τα βρέφη της αριστοκρατίας στέλνονταν σε τροφούς στην επαρχία για να μεγαλώσουν σε ένα πιο υγιεινό περιβάλλον. Παλαιότερα, κατά τον δέκατο πέμπτο και δέκατο έκτο αιώνα, η ανάθεση παιδιών σε τροφούς ενθαρρυνόταν ανάμεσα στις πλούσιες οικογένειες. Στη Γαλλία υπήρχαν θεωρίες για τα χαρακτηριστικά των κατάλληλων τροφών. Έπρεπε να έχουν καλές αρχές και να είναι παντρεμένες, καθώς κάποια με εξώγαμα παιδιά μπορούσε να μεταφέρει στο παιδί τα χαλαρά ήθη που πρέσβευε η ίδια. Η γαλλική αριστοκρατία απέφευγε τις κοκκινομάλλες καθώς τις θεωρούσε αμφιβόλου ηθικής λόγω του ότι οι γονείς τους τις είχαν συλλάβει κατά τη διάρκεια της εμμηνόρροιας (Χάφτον 2003: 231-233). Ο Αμβρόσιος Παρέ, μια μεγάλη μορφή της ιατρικής του 16^{ου} αιώνα, γράφει σχετικά «Οι μελαχρινές έχουν πιο θερμή ιδιοσυγκρασία από τις ξανθές, επομένως η ζέστη αφομοιώνει και ψήνει καλύτερα την τροφή από την οποία το γάλα γίνεται πολύ καλύτερο» (Χάφτον 2003: 608-609).

Στον ευρωπαϊκό χώρο μέχρι τα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα, η άποψη που υποστήριζε την χρήση τροφών από τις κοινωνικές ελίτ φαίνεται να επικρατεί. Ωστόσο από πολύ νωρίτερα ουμανιστές, κληρικοί και γιατροί τάχθηκαν υπέρ του θηλασμού από τη φυσική μητέρα. Οι μεσαίες τάξεις στην Ολλανδία των μέσων του 17^{ου} αιώνα είχαν πειστεί γι αυτό. Ο μητρικός θηλασμός θεωρούνταν ύψιστη μορφή έκφρασης της αγάπης της μητέρας για το παιδί και οι μητέρες που θήλαζαν ενέπνεαν τους ζωγράφους και τους ποιητές. Οι γάλλοι διαφωτιστές συνηγόρησαν σε αυτή την άποψη αλλά η γαλλική αριστοκρατία χρειάστηκε περισσότερο χρόνο για να πειστεί. Ο δέκατος όγδοος αιώνας με την κοινωνική πόλωση που τον χαρακτήριζε και με την διείσδυση της αγροτικής βιομηχανίας στην ύπαιθρο που δημιούργησε καλύτερες συνθήκες ύπαρξης για περισσότερες γυναίκες, απέτρεψε πολλές από αυτές από το επάγγελμα της τροφού. Άλλωστε ουδέποτε υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής. Η προσφορά τροφών περιορίστηκε στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Άλλες πρακτικές επικράτησαν που επιτάχυναν την πρακτική των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων να κρατούν τα παιδιά στο σπίτι. Ανάμεσα σ' αυτές αναφέρεται η χρήση αγελαδινού γάλακτος διαλυμένου σε βραστό νερό που αντικαθιστά τον αμυλώδη πολτό καθώς και το συχνό πλύσιμο. Από τα μέσα του 18ου αιώνα ο όγκος της παιδιατρικής συμβουλευτικής βιβλιογραφίας αυξάνεται σε όλες τις γλώσσες. Υπάρχουν συμβουλές για τη διατροφή και τον τρόπο ζωής της θηλάζουσας μητέρας, και τις φροντίδες προς το παιδί. Εννοείται ότι τα εγχειρίδια αυτά αφορούσαν τους εγγράμματους και κατά συνέπεια πιο ευκατάστατους γονείς (Χάφτον 2003: 236-237, Fontanel και D'Harcourt 1997: 88-127).

βρέφους, καταγράφεται στις λαογραφικές συλλογές ενώ οι έρευνες των ιστορικών φωτίζουν πολλές πτυχές του ζητήματος. Οι οικογένειες των πλουσίων φρόντιζαν να εξασφαλίζουν το γάλα των τέκνων τους προσλαμβάνοντας βυζάχτρες των οποίων η σπουδαιότητα είναι μεγάλη. Για παράδειγμα, στην βενετοκρατούμενη Κρήτη φαίνεται ότι οι άρχοντες επέλεξαν με ιδιαίτερη φροντίδα τις γυναίκες αυτές με βάση καταρχήν την γαλακτοφορία τους αλλά και τη συνέπεια στην εκτέλεση του έργου που αναλάμβαναν. Οι αρχόντισσες στις διαθήκες τους δεν ξεχνούν τις γυναίκες αυτές που ανέθρεψαν τους γόνους τους, κληροδοτώντας τους περιουσιακά στοιχεία, αφήνοντας έτσι να διαφανούν τα φιλικά τους αισθήματα (Λαμπρινός 2004: 114-122). Σε ένα πολύ διαφορετικό κοινωνικό πλαίσιο, στην Ερμούπολη της Σύρου κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, το Δημοτικό Νοσοκομείο χρησιμοποιούσε για τα έκθετα βρέφη μεγάλο αριθμό τροφών οι οποίες προέρχονταν κύρια από τις φτωχές συνοικίες της πόλης (Λούκος 1992: 251-252). Η γυναικεία μετανάστευση προκειμένου να απασχοληθούν ως υπηρέτριες, παραμάνες και τροφοί, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομία ορισμένων κοινοτήτων. Στην Άνδρο του 19^{ου} και του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα οι γυναίκες αμέσως μετά τη γέννηση του παιδιού τους, το εμπιστευόταν στη γιαγιά του ή στα μεγαλύτερα παιδιά τους ή σε μια γειτόνισσα και έφευγαν για να εργαστούν ως τροφοί σε ευκατάστατες οικογένειες της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και των Αθηνών. Όταν η περίοδος της γαλακτοφορίας τους τελειωνε, συνέχιζαν να εργάζονται ως παραμάνες ή υπηρέτριες για μια τριετία, οπότε επέστρεφαν στο χωριό τους για να τεκνοποιήσουν εκ νέου, ώστε να έχουν γαλακτοφορία και να ξαναφύγουν (Toundassakis 1995, 117-119).

β) Προσεγγίσεις του θηλασμού στην ελληνική Λαογραφία

Χωρίς αμφιβολία, ο θηλασμός ως πολιτισμικό φαινόμενο στο πλαίσιο του παραδοσιακού πολιτισμού του ελληνικού χώρου μελετήθηκε κυρίως από τη Λαογραφία⁴. Χρησιμοποιούμε τον όρο «παραδοσιακός πολιτισμός» ακολουθώντας την Άλκη Κυριακίδου, η οποία τόνιζε την ιστορική του διάσταση τοποθετώντας τον σε μια μακρά χρονική διάρκεια, που αρχίζει στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και φτάνει, σε κάποιες περιπτώσεις, ως τις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (Κυριακίδου-Νέστορος 1975: 41-48, 99-110). Στις λαογραφικές καταγραφές οφείλουμε τις περισσότερες πληροφορίες που διαθέτουμε σήμερα για τις πρακτικές διατροφής του βρέφους. Στις περισσότερες λαογραφικές συλλογές οι ειδήσεις για το πεδίο αυτό οργανώθηκαν με βάση το ερωτηματολόγιο του Γ. Α. Μέγα (Μέγας 1975). Τα αποσπάσματα από το ερωτηματολόγιο, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε σε τρία τεύχη της *Επετηρίδας του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών* από το 1939 ως το 1949 και τα οποία αφορούν το θέμα του παρόντος κειμένου παρατίθενται στο Παράρτημα. Η ανάγνωσή τους επιτρέπει την κατανόηση του τρόπου οργάνωσης της λαογραφικής ύλης και διαφωτίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο προσεγγίζεται το μητρικό γάλα και ο θηλασμός. Κύριο χαρακτηριστικό της κατάταξης αυτής είναι η συστηματική οργάνωση των θεμάτων μέσα από μια κατάτμηση της σχετικής με το παιδί ύλης. Έτσι η αναφερόμενη στο Παράρτημα οργάνωση της ύλης δεν περιλαμβάνει, για παράδειγμα, την «τελευταία παίδων» που κατατάσσεται στο κεφάλαιο που αφορά «Τα κατά την τελευταία». Η χρήση του μητρικού γάλακτος (συγκεκριμένα το *μαννόγαλα*) ως μαγικού φίλτρου για να επιτευχθεί το ερωτικό πάθος ενός άντρα για μια γυναίκα (*μάγια της*

4. Ενδεικτικά αναφέρουμε, Αναγνωστόπουλος 1915: 45, Κεραμίδα 1932: 454, Ψυχογιός 1954: 251-252, Βρόντης 1956: 222, Χρυσουλάκη 1958: 387, Καραπατάκης 1979: 62-64, Οικονομόπουλος 1983: 3-27, Μπάκολη 2003. Για μια πιο πλήρη αναφορά στη σχετική λαογραφική βιβλιογραφία, βλ. Αλεξιάκης 2001.

αγάπης) κατατάσσεται στο κεφάλαιο «Ζ'. Μαγεία, μαγικά συνήθειαι και δεισιδαιμονία» στο μέρος «IV. Φίλτρα και διακοπαί. Κατάδεσμοι ανδρογύνου» και συγκεκριμένα στα «Φίλτρα».

Το ερωτηματολόγιο του Γ. Α. Μέγα αποτέλεσε εγχειρίδιο για τη συστηματική συλλογή πρωτογενούς υλικού αλλά και διάσπαρτων πληροφοριών και ειδήσεων κατά θέμα, για τους πολυάριθμους ερασιτέχνες αλλά και τους ακαδημαϊκούς λαογράφους (άρα για τον ορισμό του αντικειμένου της μελέτης τους) όσο και για την οργάνωση και ταξινόμηση των αποτελεσμάτων των λαογραφικών καταγραφών. Η συλλογή και η κατάταξη του υλικού γινόταν κατά θέμα, το οποίο αποτελούσε την μονάδα έρευνας (Κυριακίδου-Νέστορος 1978: 44-45). Οι πληροφορίες συλλέγονταν μέσω συγκεκριμένων ερωτημάτων που έθετε ο ερευνητής στους πληροφορητές. Σπανίως ήταν προϊόν κάποιου είδους συμμετοχικής παρατήρησης σύμφωνα με τη σύγχρονη πρακτική της επιτόπιας έρευνας. Βέβαια στις περισσότερες περιπτώσεις εκείνοι που κάνανε τις καταγραφές ήταν οι ίδιοι φορείς του λαϊκού πολιτισμού και γνώριζαν βιωματικά τα υπό διερεύνηση ζητήματα. Όταν μέσα σε συγκεκριμένο κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο, η διαδικασία συλλογής του υλικού, απέκτησε λόγο και σημασία («αν δεν καταγραφούν, αυτά τα πράγματα θα χαθούν για πάντα» επαναλαμβάνουν όλοι όσοι ευαισθητοποιήθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στο έργο αυτό), τα ερωτηματολόγια κατεύθυναν τους συλλογείς να ταξινομήσουν την πολιτισμική πραγματικότητα. Τα ερωτηματολόγια αποτελούν προϊόν του προγραμματισμού του συλλεκτικού έργου από την πλευρά των ολιγάριθμων ακαδημαϊκών ερευνητών, αλλά και ανταπόκρισή τους στο ερώτημα «τι να ρωτήσω, από πού να πιαστώ;» που τους απευθύνουν εναγωνίως οι ερασιτέχνες συλλογείς.

Προκειμένου να γίνουμε πιο σαφείς όσον αφορά την συγκεκριμένη προσέγγιση θα εκθέσουμε στη συνέχεια, καταρχήν μια σύντομη ορισμένων λαογραφικών καταγραφών (οργανωμένων κατά θέμα)⁵ που αφορούν πρακτικές που εφαρμόζονταν ώστε «να κατεβή» το γάλα της μητέρας και να εξασφαλιστεί έτσι ένας κανονικός θηλασμός για το νεογέννητο, που προέρχονται από το Αρχείο του Κέντρου

5. Η Άλκη Κυριακίδου γράφει για την θεματική κατάταξη του υλικού την «λημματογραφική μέθοδο» όπως την αποκαλούσε: «Οι επιστήμονες λαογράφοι ασχολήθηκαν με τα θέματα της λαογραφίας μας (λ.χ. τα δημοτικά τραγούδια, τα έθιμα, τις δεισιδαιμονίες), όχι όπως εμφανίζονται στον κάθε τόπο χωριστά, με τις ιδιομορφίες εκείνες που μονάχα σε συνάρτηση με το σύνολο της ζωής στο συγκεκριμένο αυτόν τόπο μπορούν να ερμηνευτούν, αλλά με τα λαογραφικά θέματα σε πανελλήνιο επίπεδο. Οι τίτλοι των σχετικών μελετών μιλούν μοναχοί τους: λ.χ. «Ο γάμος παρά τοις Έλλησι», «Η πρώτη του έτους παρά τοις Έλλησι» -και οι Έλληνες νοούνται βέβαια διαχρονικά, από την αρχαιότητα ως σήμερα. Η λημματογραφική αυτή κατάταξη των λαογραφικών πληροφοριών δημιούργησε κατηγορίες που δεν ανταποκρίνονται σε καμιά πραγματικότητα. Το ζωντανό σώμα του κάθε τόπου -ο οργανισμός της ελληνικής κοινότητας- διαμελίστηκε για να τοποθετηθεί στις δελτιοθήκες κατά θέματα, και χάθηκε έτσι από τα μάτια μας η εικόνα του συνόλου» (Κυριακίδου-Νέστορος 1978: 44). Βέβαια ο συσχετισμός της θεματικής κατάταξης του υλικού με την όποια προσπάθεια σύνδεσης με την αρχαιότητα δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Το υλικό που ταξινομούνταν κατά θέμα, στο Λαογραφικό Αρχείο για παράδειγμα, αφορούσε τον παραδοσιακό πολιτισμό και ουδέποτε την αρχαιότητα. Η σύνδεση με την αρχαιότητα, όταν επιχειρούνταν, γινόταν στο πλαίσιο σχετικών μελετών. Βλέπε και παρακάτω. Η ταξινόμηση κατά θέμα υπήρξε κατά τον Μεσοπόλεμο, μια διεθνώς παραδεδομένη μέθοδος αρχαικής καταγραφής και ταξινόμησης των εκδηλώσεων του λαϊκού πολιτισμού. Οι μελέτες που στηρίχτηκαν αποκλειστικά στην «ευκολία» που παρέχει πράγματι η ταξινόμηση και η θεματική παράθεση του υλικού οπωσδήποτε παρουσιάζουν κάποια μειονεκτήματα. Αυτό βεβαίως δεν αποτελεί τον κανόνα για την ελληνική λαογραφία.

Λαογραφίας, αλλά και ειδικότερα μια συγκεκριμένη καταγραφή του Δ. Λουκάτου από το Μόλυβο της Λέσβου. Οι καταγραφές αυτές αφορούν το λήμμα «στ) Το γάλα της γυναίκας. Συνήθειαι σχετικά με αυτό. – Για να κατεβή το γάλα». Οι αναφορές αυτές - ενδεικτικές των καταγραφών που φυλάσσονται στο Κέντρο Λαογραφίας- δεν είναι εξαντλητικές ούτε όσον αφορά τη θεματική τους, ούτε τις γεωγραφικές περιοχές, ούτε βέβαια σε σχέση με το σύνολο του διαθέσιμου υλικού.

Για να κατεβεί το γάλα και να μπορέσει η γυναίκα να θηλάσει σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα υπήρχε η πρακτική να πίνουν ζωμούς. Σε όλο τον ελλαδικό χώρο χρησιμοποιούσαν ένα βότανο, το *γαλόχορτο* (γνωστό επίσης ως *γαλομάνα*, *γαλατσίδα*, *μανόγαλο*) το οποίο είτε το έβραζαν και έπιναν το ζουμί, είτε σε μερικές περιπτώσεις η λεχώνα έπρεπε να το βοσκήσει από τη γη όπως το βοσκάνε τα ζώα⁶. Άλλοτε το χόρτο βραζόταν με φασόλια μαυρομάτικα. Σε καταγραφές από την Αρκαδία όπου το χόρτο είναι γνωστό ως *μανόγαλο* μαρτυρείται ότι αφού η λεχώνα έπινε το ζωμό του, καθόταν πάνω σε ένα βαρέλι γεμάτο νερό, το οποίο άνοιγε ώστε να χυθεί το περιεχόμενό του⁷. Κατανάλωναν επίσης σουσάμι⁸. Σε όλη την Ελλάδα συνήθιζαν να κρεμούν στο στήθος της λεχώνας ένα σφοντύλι. Όταν ήθελαν να σταματήσει το γάλα το κρεμούσαν πίσω στην πλάτη της⁹. Χρησιμοποιούσαν επίσης τα *γαλατολίθαρα*, ειδικούς λίθους τους οποίους κρεμούσαν στο λαιμό της λεχώνας¹⁰. Οι λίθοι αυτοί φαίνεται πως δεν ήταν πάντα προσιτοί και εγγράφονταν συχνά στη γεωγραφία της περιοχής. Για παράδειγμα, για τους Ασπροποταμίτες¹¹ ο *γαλακτίτης* ήταν ένας βράχος που βρίσκεται εκεί που ανταμώνονται τα νερά του Πηνειού με άλλα που προέρχονται βορείως του Ζυγού Μετσόβου. Υπήρχε η αντίληψη ότι τριμμένη και ανακατωμένη με νερό η πέτρα αυτή μπορούσε να αυξήσει την γαλακτοφορία των ζώων, έκανε το νερό σαν γάλα και αν οι γυναίκες κρατούσαν στο χέρι ένα κομμάτι κατέβαζαν γάλα (Χατζηγάκης 1948: 75). Στον Μόλυβο της Λέσβου οι λεχώνες προσέφευγαν στον ναό του Αγίου Γαλάτη απ' όπου έπαιρναν μικρές πέτρες ή χώμα, τα οποία έδεναν πάνω στα στήθη τους.

Σε χρήση ήταν και άλλες ειδικές τροφές. Για παράδειγμα στη Δρόπολη της Ηπείρου θεωρούσαν πως είχαν θετική επίδραση τα λάχανα, οι καλαμποκίσιας κουλούρες με λάδι, το βρασμένο σιτάρι¹². Στο Αμούρι Ελασσόνας το ψητό κρέας, το κρεμμύδι και το κρασί¹³. Στη Θράκη και στα νησιά του Βορείου Αιγαίου έβραζαν φασόλια τα οποία τοποθετούσαν ως κατάπλασμα στις ωμοπλάτες ή στα στήθη της λεχώνας¹⁴. Στη Λήμνο η λεχώνα κατανάλωνε καλοβρασμένα ρεβίθια και τοποθετούσε

6. Κ.Λ. (= Κέντρον Ερεύνητης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών), χφ. 767, σ. 400 (Τσιρίμπας, Αρκαδία), Κ.Λ., χφ. 2175, σ. 7 (Δροσόπουλος Γ., Κεραμιδιά και χωριά τέως Δήμου Πηνειών Ηλείας, καταγραφή 1955), Κ.Λ., χφ. 2006, σ. 23 (Παπαθανασίου Δ., Βόνιτσα, καταγραφή 1954), Κ.Λ., χφ. 1878, σ. 3 (Πάσχος Γ., Ξυλόπολις Λαγκαδά, 1953).

7. Κ.Λ., χφ. 676, σ. 57 (Λάσκαρις, Λάστα Γορτυνίας).

8. Κ.Λ., χφ. 1372, σ. 5 (Λιουδάκη Μ., Σπάρτη, καταγραφή 1939).

9. Κ.Λ., χφ. 242, σ. 118, 12 (Ε. Παπανανιάδης, Άνω Αμισός Πόντου, 1896), Κ.Λ., χφ. 1372, ό.π.. Για μια πληρέστερη παράθεση των σχετικών πηγών βλ. Αλεξάκης: 57.

10. Κ.Λ., χφ. 1665Α', σ. 9-10 (Οικονομίδης Δ., Άγιος Νικόλαος Άνω Δρόπολης, 1951), Κ.Λ., χφ. 1105, σ. 151 (Λιουδάκη Μ., Ανατολική Κρήτη, καταγραφή 1937).

11. Ασπροπόταμος ονομάζεται ο άνω ρους του Αχελώου. Σήμερα τα περισσότερα χωριά του είναι ενταγμένα διοικητικά στην Διευρυμένη Κοινότητα Ασπροποτάμου του νομού Τρικάλων.

12. Κ.Λ., χφ. 1665Α', σ. 10 (Οικονομίδης Δ., Άγιος Νικόλαος Άνω Δρόπολης, 1951), Κ.Λ., χφ. 1833, σ. 17 (Σταύρου Σ., Κάτω Μουσιωτίτσα Ιωαννίνων, 1953).

13. Κ.Λ., χφ. 1974, σ. 12 (Αμούρι Ελασσόνας, 1953).

14. Χουρμουζιάδου 1940: 74, Κ.Λ., χφ. 1446, σ. 166 (Λουκάτος Δ., Πετρί Λέσβου, καταγραφή 1940).

στα στήθη της θερμά επιθέματα από φύλλα μολόχας ή ζεστά σιταρένια πίτουρα¹⁵. Η πίστη στις ευεργετικές ιδιότητες του γλυκάνισου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη¹⁶. Διαδεδομένη πρακτική ήταν η κατανάλωση ταξιιδεμένου ψωμιού, δηλαδή ψωμιού που είχε περιπλανηθεί σε χώρους εκτός της κοινότητας. Τέτοια ήταν τα ψωμιά που είχαν μαζί τους οι βοσκοί και οι ναυτικοί¹⁷. Χρησιμοποιούνταν, συχνά παράλληλα με τα προαναφερθέντα, ειδικές επωδές, ευχές κ.ά.

Ο Δ. Λουκάτος, στο χειρόγραφο που συντάξε κατά την λαογραφική αποστολή του στη Λέσβο το 1940, οργανώνει ως εξής τις σχετικές πληροφορίες με βάση το Ερωτηματολόγιο του Γ. Α. Μέγα.

«στ) [Το γάλα της γυναίκας. Συνήθειαι σχετικά με αυτό]

1 – Για να κατεβή το γάλα: προσφυγή εις αγιάσματα (Αγία Γαλατιανή), χρήσις περιάπτων (γαλούσα, γαλατόπετρα), τροφαί ειδικαί (φασόλια, χταπόδι) και καταπλάσματα (εις το στήθος, εις τα νάτια), βότανα (μανόγαλο). Ευχαί και επωδαί, όταν της γυναίκας δεν έρχεται το γάλα. Εις Ρεΐσδере Σμύρνης εις την περίπτωσιν αυτήν η λεχώ έτρωγε ψωμί ταξιδιάρικο, δηλ. που να 'χη περάσει θάλασσα».

«(στ) 1- Ο Άγιος Γαλάτης στον Μόλυβο. Παίρνουν πετραδέλλια ή χώμα από 'κει και τα δένουν απά στα στήθια τους. Φασόλια βράζουν και πλάθουν τα στήθια τους. Τ' άλλα όχι – Ψωμί καπιτανίσο (μέσα απ' τη βάρκα παίρνει)»¹⁸.

Το υλικό των ερευνών που οργανώνονται με βάση τα ερωτηματολόγια έχει περιορισμούς. Οι πληροφορίες είναι αποσπασματικές ενώ συχνά είναι και αόριστες, δηλ. έξω από τα κοινωνικά συμφραζόμενα του συγκεκριμένου τόπου και χρόνου. Σε ορισμένες βέβαια περιπτώσεις όπως η συγκεκριμένη καταγραφή του Δ. Λουκάτου οι πρακτικές εγγράφονται στον χώρο (Αγία Γαλατιανή, Άγιος Γαλάτης στο Μόλυβο), πράγμα που επιτρέπει περαιτέρω ανάλυση. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η μεσοπολεμική λαογραφία δεχόταν ότι οι εκδηλώσεις του λαϊκού πολιτισμού παρουσιάζουν μια ομοιογένεια, πράγμα που θεωρητικά καλύπτει και δικαιολογεί την συγκεκριμένη συλλεκτική προσέγγιση¹⁹. Άλλωστε σύμφωνα με τον ορισμό του Ν. Γ. Πολίτη αντικείμενό της ήταν οι «εκδηλώσεις του λαϊκού βίου» και όχι ο λαϊκός βίος συνολικά (Πολίτης: 9, Κυριακίδης: ζ', Κυριακίδου-Νέστορος 1978: 44-45, 153).

Οι κατηγορίες και οι ταξινομήσεις της ελληνικής Λαογραφίας, όπως αναφέραμε ήδη, έχουν γίνει αντικείμενο τεκμηριωμένης κριτικής τις τελευταίες δεκαετίες (Κυριακίδου-Νέστορος 1978, Δαμιανάκος 1987). Έγιναν αναλύσεις για το ιδεολογικό τους υπόβαθρο και τους περιορισμούς τους. Οι επιστήμονες που επιχειρούν μια κριτική προσέγγιση της λαογραφικής συλλεκτικής επιτόπιας έρευνας, κυρίως κατά τα τελευταία έτη, μοιάζουν να μην λαμβάνουν υπόψη τους το χρόνο και την ερευνητική πραγματικότητα στο πλαίσιο της οποίας διαμορφώθηκε ο συγκεκριμένος τρόπος

15. Κ.Λ., χφ. 2143, σ. 55 (Παπαγγελής Μ., Λήμνος, 1954).

16. Κ.Λ., χφ. 2339, σ. 51 (Βήχος Κ., Μήλος, 1960).

17. Κ.Λ., χφ. 1446, σ. 166 (Λουκάτος Δ., Πετρί Λέσβου, καταγραφή 1940), Κ.Λ., χφ. 2449, σ. 298 (Σπυριδάκης Γ., Ικαρία -Γαλισκάρι, Περιοχή Ραχών-, 1962), Φραγκάκι, 1949: 65.

18. Ο.π., σ. 166.

19. Για τις ερευνητικές επιλογές της μεσοπολεμικής λαογραφίας, Καραμανές. Ε. «Προσεγγίσεις του υλικού βίου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: το Λαογραφικό Αρχείο», ανακοίνωση στο Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 4-7 Δεκεμβρίου 2003, Μέγαρον Ακαδημίας Αθηνών (υπό δημοσίευση).

λαογραφικής καταγραφής και ταξινόμησης, ίσως επειδή δεν μεριμνούν να γνωρίσουν επαρκώς το αντικείμενο της κριτικής τους, να μελετήσουν δηλαδή τα λαογραφικά κείμενα²⁰. Αυτές οι ταξινομήσεις δεν αναιρούν την αξία των πληροφοριών καθαυτών, τις οποίες ο επιστημονικά ενημερωμένος ερευνητής, μπορεί να προσλάβει και να αξιολογήσει εποικοδομητικά για την έρευνά του (βλέπε παρακάτω). Επιπλέον οι λαογραφικές ταξινομήσεις ενέχουν ερμηνείες και συσχετισμούς/συνάψεις θεμάτων που δεν ανέκυσαν εν κενώ ή ακολουθώντας κατ' ανάγκη κάποια ιδεολογικά πρότυπα (όπως η συνέχεια του ελληνικού έθνους²¹), αλλά προήλθαν από τη βιωματική γνώση των τοπικών κοινωνιών και των στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού την οποία διέθεταν οι καταγραφείς αλλά και οι επιστήμονες λαογράφοι ταξινομοί. Είναι αυτονόητο ότι ο θησαυρός του λαογραφικού υλικού (είτε είναι δημοσιευμένο, είτε αρχειακό) αποτελεί και θα συνεχίσει να αποτελεί στο μέλλον πηγή πληροφόρησης για τους μελετητές. Θα προϋποθέτει μιας κάποιας μορφής ταξινόμηση (άρα και ερμηνείας ως ένα βαθμό, όπως κάθε κείμενο) αν μη τι άλλο για να καλυφθεί η ανάγκη πλοήγησης μέσα στο πέλαγος της πληροφορίας.

Για να καταδείξω πως μπορεί να χρησιμοποιηθεί το υλικό αυτό, ξεπερνώντας κάποιους από τους περιορισμούς που ανέφερα παραπάνω, θα αναφερθώ σε συγκεκριμένα παραδείγματα μελετών στα οποία μελετητές προσέγγισαν ανθρωπολογικά το θέμα της γέννησης και του θηλασμού ερευνώντας το πρωτογενές λαογραφικό υλικό. Οι μελετητές αυτοί παρατήρησαν ότι υπάρχει μια δομική ομοιογένεια στα έθιμα της γέννησης στον ελληνικό χώρο και πρότειναν έτσι -εκ παραλλήλου με την τοπική ανθρωπολογική έρευνα- μια «προσπάθεια προς την κατεύθυνση της σύγκρισης και της γενίκευσης τουλάχιστον στο επίπεδο των ιδεών και της συμβολικής σκέψης» (Παραδέλλης: 10). Συγκεκριμένα η Βασ. Χρυσανθοπούλου στην ανέκδοτη μεταπτυχιακή της εργασία (Chryssanthopoulou: 19-23) προσέγγισε τα έθιμα της γέννησης ως διαβατήρια με βάση της έννοιες του ιερού (sacred) και του μισρού (pollution) όπως διαμορφώθηκαν από τους F. Steiner, M. Douglas και V. Turner. Για την ανάλυση του λαογραφικού υλικού που αφορά στην εγκυμοσύνη, τη γέννηση, τη λοχεία και την περίοδο έως τη βάπτισμα του παιδιού χρησιμοποίησε τη συμβολική διάκριση ανάμεσα στις έννοιες του ανοικτού/κλειστού αναφορικά με την οριακή για τη γυναίκα περίοδο του γάμου και της γέννησης όπως εφαρμόστηκαν για την Ελλάδα από τη R. Hirschon (Chryssanthopoulou: 3-19, Hirschon 1978). Ανέδειξε έτσι, στο πλαίσιο του ελλαδικού χώρου, την περίοδο της εγκυμοσύνης και της λοχείας ως μια οριακή (liminal) περίοδο κατά την οποία η έγκυος / λεχώνα και το νεογνό είναι όντα ιδιαίτερα ευάλωτα, αλλά ταυτόχρονα και επικίνδυνα καθώς αποτελούν απειλή για την κοινωνική τάξη.

Ο Θ. Παραδέλλης στην ανέκδοτη διδακτορική του διατριβή για τις πολιτισμικές και τελετουργικές διαστάσεις της γέννησης μελετά κατά την έρευνά του - η οποία εκτείνεται χρονικά σε ένα αιώνα και καλύπτει όλο τον ελλαδικό χώρο, το δε

20. Βλέπε τις επισημάνσεις του Β. Νιτσιάκου (Νιτσιάκος 2004). Επίσης την συζήτηση για το ερευνητικό πεδίο της λαογραφίας και της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα και τις σχέσεις τους. (Αλεξάκης 1993, 2003, Μερakλής 2003, 2004, Παπαταξιάρχης 2003).

21. Ο Μ. Μερakλής υποστηρίζει πολύ πειστικά ότι «... η νηφάλια εξέταση της διαδρομής της επιστημονικής λαογραφίας, από τις πρώτες κιόλας αρχές της, επιτρέπει τη διαπίστωση ότι η σχέση της με το έθνος –και το παρελθόν του- υπήρξε λελογισμένη» αναλύοντας τη θεματολογία της επιστημονικής λαογραφίας αλλά και τη στάση που κράτησε απέναντί της ένα έντονα εθνικιστικό κράτος (Μερakλής 2003: 118). Η αντιμετώπιση που επιφύλαξε η ελληνική πολιτεία στο Λαογραφικό Αρχείο, στα χρόνια του Μεσοπολέμου είναι εξαιρετικά αποκαλυπτική. Καραμανές, ό.π..

πρωτογενές υλικό της προέρχεται κυρίως από το Αρχείο Χειρογράφων του Κέντρου Λαογραφίας - τις συλλογικές παραστάσεις, τις οποίες μας παρέχουν οι τελετουργικές και εθιμικές πρακτικές, οι μύθοι και οι αφηγήσεις. Οι παραστάσεις αυτές «συγκροτούν ένα σύστημα πεποιθήσεων, ένα σύνολο ιδεών που χρησιμοποιούνται ως πρότυπα στο δεδομένο πολιτισμό» και «...λανθάνουν στις τυποποιημένες μορφές δράσης, δηλαδή στις τελεστικές πράξεις που αποτελούν προσφιλέσ αντικείμενο καταγραφής των λαογράφων. Περιγράφουν δε ένα βασικό θέμα, τον αρχικό σχηματισμό του εαυτού, γι' αυτό και διέπονται από πολύ μεγαλύτερη ομοιομορφία και συνοχή σε αντιδιαστολή με την ποικιλία των εθιμικών πρακτικών τις οποίες πολιτισμικά οργανώνουν. Πράγματι, φαίνεται ότι οι παραστάσεις αυτές, οι δοξασίες καθώς και οι τελεστικές πράξεις μεταβιβάζονται, αναπλάθονται, τροποποιούνται και μετασχηματίζονται, συνδυάζονται, ενσωματώνοντας λειτουργικά διάφορες εποχές και λειτουργώντας στο εκάστοτε παρόν, όπως άλλωστε και η γλώσσα. Τα μέλη ενός συγκεκριμένου πολιτισμού θέτουν σε χρήση αυτά που τους κληροδότησε η “παράδοση”» (Παραδέλλης: 9). Μπορούμε λοιπόν, βάσιμα να ισχυριστούμε ότι η οργάνωση / ταξινόμηση της λαογραφικής ύλης στα ερωτηματολόγια, ανταποκρινόταν, πέρα από ιδεολογικής φύσεως επιστημολογικά κριτήρια και σε αυτές τις συλλογικές παραστάσεις που οι λαογράφοι - έμπειροι μελετητές και επιτόπιοι καταγραφείς - είχαν επισημάνει στο πρωτογενές λαογραφικό υλικό τους.

Ο Ελευθ. Αλεξιάκης μελέτησε και έδειξε, ειδικά για τον ελληνικό και για τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, την ύπαρξη μορφών συμπληρωματικής συγγένειας με την έννοια της δευτερεύουσας συγγένειας που είναι σχεδόν πάντα παρούσα σε ένα μονογραμμικό σύστημα καταγωγής είτε αυτό είναι πατρογραμμικό είτε είναι μητρογραμμικό. Στην Ελλάδα εκτός από τη συγγένεια από τον πατέρα (από αίμα) αναγνωρίζεται και μια ιδιαίτερη μορφή συγγενικής σχέσης από τη μητέρα η οποία συνδέεται συμβολικά με το μητρικό γάλα. Διαπίστωσε μάλιστα διαφορές στην έμφαση που δίνεται σε αυτή, τις οποίες συσχέτισε με το αν είναι περισσότερο πατροπλευρική, αμφιπλευρική κ.λπ. Παράλληλα ακόμη και ανάμεσα στα παιδιά που έχουν θηλάσει από την ίδια γυναίκα δημιουργείται ενός είδους συγγένεια «από γάλα». Ακόμα και αν δεν είναι αδέρφια θεωρούνταν ως τέτοια (*βυζαδέρφια*) και αν ήταν διαφορετικού φύλου δεν επιτρεπόταν να παντρευτούν μεταξύ τους (Αλεξιάκης: 46-48).

Η Ελένη Ψυχογιού μελετώντας τον γενέθλιο τελεστικό λόγο ο οποίος εκφέρεται στο πλαίσιο της οικογένειας κυρίως από τη μάνα ή και τη γιαγιά, προσέγγισε τον μητρικό θηλασμό, το χρονικό τέλος του οποίου, σε ορισμένες περιπτώσεις, οριοθετεί και το τέλος των εθίμων αποχωρισμού του νεογέννητου από το γυναικείο σώμα (Ψυχογιού: 195-196). Στο πλούσιο υλικό των νανουρισμάτων και των ταχταρισμάτων που μελετά, η παραμάνα, δηλαδή η αντικαταστάτρια βυζάστρα είναι παρούσα είτε έμμεσα, «μέσα από τις ευχές και τις παρακλήσεις της αδύναμης να θηλάσει μάνας σε συμβολικά εκθηλωζόμενα στοιχεία του υλικού πολιτισμού (κούνια, βρύση) να αναλάβουν αυτό το ρόλο, είτε άμεσα, ως το φυσικό πρόσωπο που επιτελεί αυτή τη σεβαστή και πολύτιμη υπηρεσία, δηλαδή την *παραμάνα*, *νάνα* (ή *νενέ*) ή *βάγια*» (Ψυχογιού: 218). Ο μητρικός θηλασμός παρουσιάζεται ως βιολογική και πολιτισμική λειτουργία υψίστης σημασίας και γι' αυτό η θηλάζουσα μητέρα προκαλεί το σεβασμό και προστατεύεται από το οικογενειακό της περιβάλλον με μαγικές πράξεις που αποσκοπούν στην μύση της «στον τροφοδότη ρόλο της και αφετέρου στην πρόκληση της απρόσκοπτης και χορταστικής ροής του γάλακτος» (Ψυχογιού: 224).

Φαίνεται πως το αίτημα της γενίκευσης και της εξερεύνησης της συμβολικής σκέψης αναφορικά με την περίοδο της γέννησης και του θηλασμού μπορεί να βρει πλούσιο υλικό στις λαογραφικές καταγραφές όπως και η εξέταση πρακτικών όψεων του

θηλασμού και των χρήσεων του μητρικού γάλακτος. Η αναφορά σε αυτές στο παρόν κείμενο αποσκοπεί στην υπόμνηση της σημασίας της λαογραφικής παραγωγής, η οποία χάρη στην ιστορική της διάσταση (οι συστηματικές καταγραφές της χρονολογούνται από σχεδόν ένα αιώνα), τον όγκο και τον πλούτο της, την κάλυψη μεγάλων γεωγραφικών και πολιτισμικών περιοχών αποτελεί κομβική πηγή πληροφόρησης για το συγκεκριμένο θέμα. Η ποιότητα των πληροφοριών των λαογραφικών καταγραφών προσφέρεται στις περισσότερες περιπτώσεις για περαιτέρω ανάλυση και μάλιστα όχι μόνο ανθρωπολογική. Για παράδειγμα, η βοτανολογία, η διατροφολογία, αλλά και οι σχετιζόμενες με αυτές ειδικότητες θα μπορούσαν να επωφεληθούν και να αποκτήσουν μια σαφέστερη εικόνα του «παραδοσιακού» (μιας έννοιας η οποία στις μέρες μας χρησιμοποιείται από πολλούς για να εκφράσει πολλά και διαφορετικά πράγματα) από τη συνεργασία με ειδικούς στη μελέτη αυτού του πεδίου επιστήμονες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μέγα, Γεωργ. Α. (1975), *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*. Ανατύπωση [των τριών τευχών-ανατύπων από την Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου, 1939-1949], Αθήναι, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών²².

ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

- Κεφ. Α΄. Ζητήματα αφορώντα την κοινωνικήν οργάνωσιν.
» Β΄. Ζητήματα του λαϊκού δικαίου.
» Γ΄. Ζητήματα σχετικά με το παιδίον.
» Δ΄. Παιδιαί και αθλητικά αγωνίσματα παιδών.
» Ε΄. Ζητήματα σχετικά με τον γάμον.
» ς΄. Τα κατά την τελευταίην.

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

- Κεφ. Ζ΄. Μαγεία, μαγικά συνήθειαι και δεισιδαιμονίαι.
» Η΄. Μαντική.
» Θ΄. Αστρολογία.
» Ι΄. Μετεωρολογία.
» ΙΑ΄. Δημόδης ιατρική.

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

- Κεφ. ΙΒ΄. Λαϊκή λατρεία.

Τα στοιχεία που αναφέρονται στο θηλασμό κατατάσσονται στο κεφάλαιο Γ΄ του Πρώτου Τεύχους όπου περιλαμβάνονται τα ζητήματα σχετικά με το παιδί. Τα επιμέρους θέματα του κεφαλαίου οργανώνονται ως εξής:

Κεφ. Γ΄ Ζητήματα σχετικά με το παιδίον

- Α΄. Ο πόθος δια παιδιά. Στειρότης και μέσα προς θεραπείαν αυτής
Β΄. Εγκυμοσύνη
Γ΄. Γέννησις
Δ΄. Λοχεία
Ε΄. Φροντίδες περί των νεογνών
ΣΤ΄. Τα έκθετα
Ζ΄. Βάπτισις
Η΄. Ανατροφή
Θ΄. Σχολικά έθιμα
Ι΄. Επαγγελματική μαθητεία
ΙΑ΄. Παιδικαί εορταί

²² Τα *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας* του Γ. Α. Μέγα όπως και όλες σχεδόν οι εκδόσεις του Κέντρου Λαογραφίας διατίθενται πλέον σε ψηφιακή μορφή με ελεύθερη πρόσβαση μέσω της δικτυακής πύλης www.kentrolaografias.gr

Τα σχετικά με το μητρικό γάλα περιλαμβάνονται στο μέρος Δ΄ που αφορά τη λοχεία το οποίο οργανώνεται ως εξής:

Δ΄. Λοχεία.

- α) Λέξεις, παροιμίες και φράσεις σχετικά με την λεχώ
- β) Δαίμονες βλάπτοντες τα επιτόκους και τας λεχούς και προφυλακτικά κατά της δαιμονικής επηρείας
- γ) Προφυλάξεις της λεχούς από την βασκανίαν
- δ) Αρμένιασμα
- ε) Αι τροφαί της λεχούς
- στ) Το γάλα της γυναίκας. Συνήθειαι σχετικά με αυτό
- ζ) Το σήκωμα της λεχώνας
- η) Το λούσιμο της λεχώνας
- θ) Δεισιδαιμονία διά την ασαράντιστη
- ι) Ο Σαραντισμός
- ια) Υπάρχει πουθενά η συνήθεια επί τινος ημέρας μετά τον τοκετόν να μένη ο σύζυγος κατακεκλιμένος ή να μην εξέρχεται καθόλου εις το κοινόν; κ.τλ.

και ειδικότερα στο θέμα «στ) Το γάλα της γυναίκας. Συνήθειαι σχετικά με αυτό» στο οποίο αναφέρεται συγκεκριμένα:

«στ) Το γάλα της γυναίκας. Συνήθειαι σχετικά με αυτό.

1. – Για να κατεβή το γάλα: προσφυγή εις αγιάσματα (Αγία Γαλατιανή), χρήσις περιάπτων (γαλούσα, γαλατόπετρα), τροφαί ειδικαί (φασόλια, χταπόδι) και καταπλάσματα (εις το στήθος, εις τα νώτα), βότανα (μανόγαλο). Ευχαί και επωδαί, όταν της γυναίκας δεν έρχεται το γάλα. Εις Ρεϊσδερε Σμύρνης εις την περίπτωσιν αυτήν η λεχώ έτρωγε ψωμί ταξιδιάρικο, δηλ. που να' χη περάσει θάλασσα.
2. – Το πρώτον γάλα της μητέρας (κολάστρα, μούς). Πού το χύνουν; Ιδιότητες αυτού. Εις ποίας ασθeneίας μεταχειρίζονται το γάλα της γυναίκας ως ιατρικόν;
3. – Τί κάμνουν, για να μη ματιαστή το γάλα; ή δια να μη πάρη η μια το γάλα της άλλης; Σταυρώματα, επωδαί.
4. – Τι κάμνουν, αν το γάλα έλθη πολύ; π.χ. το αρμέγει στην παντόφλα της και το χύνει σε μέρος, που δεν πατιέται• ποτέ στη φωτιά, γιατί τότε ξεραίνονται τα στήθια της (Σπάρτη).
5. – Για να ξανάρθη το χαμένο γάλα. Διάφοροι μαγικοί τρόποι και επωδαί. Π.χ. κάμνουν την συκιά συντέκνισσα (Κρήτη), στέλνουν ψωμί άζυμο στην αγέλη (Θράκη) κτλ.
6. – Τι κάμνουν, όταν πονέσουν τα βυζιά της γυναίκας ή οι ρώγες των βυζιών; Τρόποι μεταβιβάσεως των πόνων. Ιατρικά, εξορκισμοί και επωδαί.
7. – Για να κοπή το γάλα. Επιθέματα επί των μαστών και άλλοι τρόποι (π.χ. αι Κρητικαί γυναίκες γυρίζουν τη γαλούσα οπίσω εις την πλάτην επιλέγουσαι επωδήν τινά).
8. – Δεισιδαιμονία σχετικά με την θηλάζουσαν γυναίκα».

Ο θηλασμός περιλαμβάνεται στο Ε΄, το επόμενο μέρος του κεφαλαίου το οποίο αφορά τις φροντίδες για τα νεογνά.

Ε΄. Φροντίδες περί των νεογνών.

- α) Η κούνια
- β) Ο ύπνος του μωρού
- γ) Το πρώτο τάγισμα και ο πρώτος θηλασμός
- δ) Τα κατά τον θηλασμόν. Άλλαι τροφαί του νηπίου
- ε) Το πρώτον λουτρόν του παιδιού
- στ) Το γράψιμο της Μοίρας
- ζ) Οι ευχές και άλλαι συνήθειαι των επτά ή των οχτώ
- η) Βασκανία
- θ) Θεραπεία της βασκανίας (ξεμάτισμα)
- ι) Δαίμονες βλάπτοντες ή αρπάζοντες τα βρέφη και μάλιστα τα αβάπτιστα ή τα ασαράντιστα
- ια) Μαγικαί και δεισιδαίμονες συνήθειαι, όταν δεν στεριώνουν τα παιδιά
- ιβ) Τι πιστεύουν, όταν μετά την γέννησιν ενός παιδίου συμβαίη ν' αποθνήσκουν τα άλλα;
- ιγ) Τι κάμνουν, δια να μη ζηλεύη ο αδελφός ή η αδελφή το νεογέννητον;
- ιδ) Δεισιδαιμονίαι και οιωνισμοί περί βρεφών
- ιε) Μαγικαί πράξεις προς αποτροπήν κακού ή προς θεραπείαν καχεκτικών παιδίων
- ιστ) Ποία συνήθεια επικρατεί, όταν μία γυναίκα επισκεφθή με το βρέφος της δια πρώτην φοράν συγγενικήν ή ξένην οικίαν; Τι χαρίζουν εις το μωρό;
- ιζ) Τα νύχια του μωρού
- ιη) Τα μαλλιά του μωρού
- ιθ) Οδοντοφυΐα
- κ) Το απόκομμα
- κα) Δια να ομιλήση το παιδί ή να γίνη καθαρόγλωσσον
- κβ) Το περπάτημα του μωρού
- κγ) Έθιμα κατά την συμπλήρωσιν έτους από της γεννήσεως (γεννητούρια)
- κδ) Πρόγνωσις επαγγέλματος
- κε) Παιδικαί ασθένειαι και θεραπείαι αυτών

Τα σχετικά με το θηλασμό κατατάσσονται και εξειδικεύονται ως εξής:

«γ) Το πρώτο τάγισμα και ο πρώτος θηλασμός.

1. – Τι δίδουν εις το νεογνόν την πρώτην ή τας πρώτας τρεις ημέρας, προτού θηλάση; Εις τα χωρία της Πυλίας του δίδουν ζωμόν από ρόδι, εις την Κάρπαθον το πρώτον βρωμάτισμα (μέλι ανακατωμένο με λίγο τριμμένο μοσκοκάρυδο) το κάνει μια καλόφαη γυναίκα.
2. – Πώς επονομάζουν την γυναίκα, που θα θηλάση το νεογέννητον; Ποία σχέσις δημιουργείται μεταξύ αυτού και της βυζάστρας ή της παραμάννας και των παιδιών της; (βυζαδέρφια). Τρόπος αμοιβής της παραμάννας.

Συνήθειαι κατά τον πρώτον θηλασμόν• π.χ. εις την Θράκην κρατούν επάνω από το κεφάλι της λεχούς ένα κόσκινον με ψωμί, άλας και κρασί.

δ) Τα κατά τον θηλασμόν. Άλλαι τροφαί του νηπίου. Πότε του δίδουν δια πρώτην φοράν ξένην τροφήν; Του δίδουν μασημένην τροφήν; (μασουλήθρα, τάγισμα, βούκας). – Ποίαν τροφήν δεν πρέπει να του δώσουν, πριν ομιλήση και διατί; (π.χ. εις την Κρήτην δεν δίδουν του μωρού ψάρι, διότι γίνεται βουβό). Πότε του πρωτοδίδουν νερό; - Δοξασίαι και προλήψεις δι' όσους εθήλασαν επί πολύν χρόνον ή εθήλασαν και μετά το απόκομμα».

Πιο κάτω αναφέρεται το απόκομμα του βρέφους, το τελευταίο και σημαντικότερο στάδιο της περιόδου του θηλασμού:

«κ) Το απόκομμα. Πότε και με ποιους τρόπους αποκόβουν το παιδί; Βότανα και αλοιφαί (αλησμονίτης). Ποιάς προφυλάξεις λαμβάνουν, δια να μην πάθη το νήπιον; Δεισιδαιμονία δια τον περισσοβυζασμένον».

Βιβλιογραφία

- Αλεξιάκης, Ελευθέριος Π. (1993) «Κοινωνική ανθρωπολογία και ελληνική λαογραφία» στο *Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα (Πρακτικά Συνεδρίου του ΕΚΚΕ)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ: 23-47.
- Αλεξιάκης, Ελευθέριος Π. (2001) «Γυναίκες, γάλα, συγγένεια: Κοινά παλαιοβαλκανικά στοιχεία στο λαϊκό πολιτισμό των βαλκανικών λαών» στο *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, Αθήνα, Δωδώνη: 102-125. Πρώτη δημοσίευση στο *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 28 (1987-1998): 43-68.
- Αλεξιάκης, Ελευθέριος Π. (2003) «Ανθρωπολογία οίκοι ή λαογραφία; Μια επιστημολογική προσέγγιση» στο *Επιστημονικό συμπόσιο. Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη): 39-63.
- Αναγνωστόπουλος, Γεώργιος Π. (1915), «Λαογραφικά εξ Ηπείρου», *Λαογραφία*, Ε': 3-51.
- Βρόντης, Αναστάσιος (1956), «Το παιδί στη Σάμο», *Λαογραφία*, ΙΣΤ': 214-244.
- Δαμιανάκος, Στάθης (1987), «Ακαδημαϊκή λαογραφία και αγροτική κοινωνία. Μια χαρακτηριστική περίπτωση: η μυθοποιΐα του κλέφτικου» στο *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον: 41-69.
- Ήμελλος Στεφ. – Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικ. (1983), *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού* (Ερωτηματολόγιο), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας (αρ. 17), Αθήνα.
- Καραπατάκης, Κώστας (1979), *Η μάνα και το παιδί στα παλιότερα χρόνια*, Αθήνα.
- Κεραμίδα, Ολυμπία (1932), «Έθιμα, δοξασίες, δεισιδαιμονίες για το παιδί από τη Στρώμνιτσα», *Λαογραφία*, Ι': 449-458.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1975), *Λαογραφικά μελετήματα*, Αθήνα.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1978), *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού. Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη.
- Κυριακίδης, Σ. Π. (1965), *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α'. Μνημεία του λόγου*, Έκδοσις Β', Εν Αθήναις.
- Λαμπρινός, Κώστας Ε. (2004) «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 7: 83-142.

- Λουκάτος, Δημ. Σ. (1956), «Ο σύζυγος εις τα κατά την γέννησιν έθιμα και λαογραφικά ενδείξεις περί αρρενολοχείας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 1953-1954, 8: 124-168.
- Λούκος, Χ. (1992), «Τα έκθετα βρέφη της Ερμούπολης. Τα πρώτα θύματα της παθολογίας μιας κοινωνίας;», *Αφιέρωμα στον Πανεπιστημιακό Δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα, Λύχνος: 247-264.
- Μέγας, Γεωργ. Α. (1975), *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*. Ανατύπωση [των τριών τευχών-ανατύπων από την Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου, 1939-1949], Αθήναι, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.
- Μερακλής, Μιχάλης (2003), «Συνηγορία της λαογραφίας» στο *Επιστημονικό συμπόσιο. Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη): 113-128. Δημοσιευμένο επίσης στο Μερακλής, Μιχάλης (2004), *Συνηγορία της λαογραφίας*, Αθήνα, Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη: 147-183.
- Μπάκολη, Ανθούλα Σπ. (2003), «Παιδική παραδοσιακή διατροφή», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 29, (1999-2003), σ. 163-175.
- Νιτσιάκος, Βασίλης (2004), «Για τη λαογραφία και την κοινωνική ανθρωπολογία, ξανά», στο *Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας: 263-274.
- Οικονόμου-Μαύρου, Κλεώ, Καρπάθιος, Θ., Νικολαΐδου, Πολυξένη, Ξυπολυτά-Ζαχαριάδη, Ασημίνα, Λαγός, Π., Παπααγγελίου-Θεοδωρίδου, Μαρία (1980), «Επιστροφή στο μητρικό θηλασμό. Στρογγυλό τραπέζι, Φεβρουάριος 1980», *Δελτίο Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών (Δ.Π.Κ.Π.Α.)*, 27: 139-163.
- Οικονομόπουλος, Χρίστος Θ. (1983), «Ο θηλασμός στην Ελλάδα κατά την τουρκοκρατία», *Κρητική Εστία*, 288-289: 3-27.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (2003) «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η ανθρωπολογία ανάμεσα στην ιστορία και τη λαογραφία» στο *Επιστημονικό συμπόσιο. Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη): 65-75.
- Παραδέλλης, Θεόδωρος Π. (1995), *Από τη βιολογική γέννηση στην κοινωνική. Πολιτισμικές και τελετουργικές διαστάσεις της γέννησης στον Ελλαδικό χώρο του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Πολίτης, Ν. Γ. (1909), «Λαογραφία», *Λαογραφία*, Α': 3-18.

- Πολίτης, Ν. Γ. (1931), «Τα κατά την γέννησιν», *Λαογραφικά Σύμμεικτα Γ'*, Αθήνα: 206-221.
- Πολίτης, Ν. Γ. (1931), «Ο γάμος παρά τοις νεωτέροις Έλλησιν», *Λαογραφικά Σύμμεικτα Γ'*, Αθήνα: 231-322.
- Φραγκάκι, Ευαγγελία Κ. (1949), *Συμβολή στα Λαογραφικά της Κρήτης*, Αθήνα.
- Χατζηγάκης, Αλεξ. Κ. (1948), *Παραδόσεις Ασπροποτάμου*, Τρίκαλα.
- Χάφτον, Όλουεν (2003), *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, Αθήνα, Νεφέλη (τίτλος πρωτοτύπου *The Prospect Before Her. A History of Women in Western Europe 1500-1800*).
- Χουρμουζιάδης, Κ. (1940-1941), «Το παιδί στην περιφέρεια Μετρών και Αθύρων», *Αρχαίον Θρακικού Θησαυρού, Ζ'*:
- Χρυσουλάκη, Αικατερίνη (1958), «Έθιμα των Σφακιών της Κρήτης», *Λαογραφία, ΙΖ'*: 383-404.
- Ψυχογιός, Ντίνος Δ. (1954), «Ηλειώτικα παιδοκόμια», *Λαογραφία, ΙΕ'*: 248-273.
- Ψυχογιού, Ελένη (1998-1999), «Νανουρίσματα – ταχταρίσματα: λειτουργίες του λόγου στην τελετουργία της γέννησης», *Εθνολογία, 6-7*: 193-271.
- Agnew, Theresa (σε συνεργασία με Gilmore, Joanne και Sullivan, Pattie) (1997), *Perspective multiculturelle de l'allaitement maternel au Canada*, Santé Canada, Ministère de Travaux publics et Services gouvernementaux Canada (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.hc-sc.gc.ca>).
- Bonnet, Doris (1988), *Corps biologique, corps social. Procréation et maladies de l'enfant en pays mossi, Burkina Faso*, Παρίσι, Ed. de l' ORSTOM, Coll. Mémoires n° 110.
- Bonte, Pierre (1994), «Le sein, l'alliance, l'inceste» στο *Mémoires lactées, Autrement*, 143: 143-156.
- Bowes, Alison and Domokos, Teresa Meehan (1998), «Negotiating Breast-Feeding: Pakistani Women, White Women and their Experiences in Hospital and Home», *Sociological Research Online*, 3, no 3.
- Desclaux, Alice et Taverne, Bernard (sous la dir.) (2000), *Allaitement et VIH en Afrique: de l'anthropologie à la santé publique*, Παρίσι, Éd. Karthala.
- Dettwyler, Katherine A. (1995), «Beauty and the breast: The cultural context of breastfeeding in the United States» στο Stuart-Macadam, Patricia and Dettwyler, Katherine A. (eds.) (1995), *Breastfeeding : biocultural perspectives*, Νέα Υόρκη, A. de Gruyter: 101-126.

- Erny, P. (1988), *Les premiers pas dans la vie de l'enfant d'Afrique Noire*, Παρίσι, L' Harmattan.
- Fildes, V. (1986), *Breasts, Bottles and Babies: A history of Infant Feeding*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press.
- Fontanel, Béatrice and D'Harcourt, Claire (1997), *Babies History, Art and Folklore*, Νέα Υόρκη, Harry N. Adams, Inc. Publishers.
- Godelier, Maurice (2004), *Métamorphoses de la parenté*, Παρίσι, Fayard.
- Héritier, Françoise (1984), «Stérilité, aridité, sécheresse: quelques invariants de la pensée symbolique» στο Augé, M. και Herzlich, C. (éds.), *Le sens du mal. Anthropologie, histoire, sociologie de la maladie*: 123-154, Παρίσι, Éditions des Archives Contemporaines. Επανεκδόθηκε στο Héritier, F. (1996), *Masculin / Féminin. La pensée de la différence*, Παρίσι, Editions Odile Jacob: 87-132.
- Héritier, Françoise (1996), «Fécondité et stérilité. Au cœur de la toile idéologique» στο *Masculin / Féminin. La pensée de la différence*, Παρίσι, Editions Odile Jacob: 69-86.
- Hirschon, Renée (1978), «Open Body / Closed Space: the Transformation of Female Sexuality» στο Ardener, S. (ed.), *Defining Females*, Λονδίνο, Croom Helm, Νέα Υόρκη, Halsted.
- Lallemand, S. et Journet, O. (éds.) (1991), *Grossesse et petite enfance en Afrique noire et à Madagascar*, Παρίσι, L' Harmattan.
- Maher, Vanessa A. (ed.) (1992), *The Anthropology of Breast-Feeding. Natural Law or Social Construct?*, Οξφόρδη, Berg.
- Mauss, Marcel (1990), *Manuel d'ethnographie*, Παρίσι, Payot (α' έκδοση 1947).
- Mauss, Marcel (2003), «Les techniques du corps», στο *Sociologie et anthropologie*, Παρίσι, PUF, (α' έκδοση 1950): 363-386.
- Riordan, J. (1993), «The cultural context of breastfeeding» στο J. Riordan et K. Auerbach (éds.), *Breastfeeding and human lactation*: 27-48, Βοστώνη, Jones and Barlett.
- Steinberg, S. (1996), «Childbearing research: a transcultural review», *Social Science and Medicine* 43 (12): 1765-1784.
- Toundassakis, Irène, (1995), *Parenté, mariage et succession dans le village de Vourkoti*, Thèse de doctorat, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι.